

Examining the Conflicts Between the 1954 (1333) Oil Consortium Agreement and National Sovereignty

Mohamadhosein Ghadirinasab¹ Amirteymour Rafiei^{2✉} Hamidreza Jadidi³

1.)Ph.D. Student. Department of history, Maha.c. islamic Azad university, mahallat, iran .E-mail: irte98000@gmail.com

2.(Corresponding Author)Professor, Department of History, Maha.c.,islamic Azad university,mahallat,iran. E-mail: amirteymour_rafiei@yahoo.com

3.Assistant Professor .Department of history, Maha.c., islamic Azad university, mahallat, iran .E-mail: jadidi.hamidreza@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 30April 2025

Received in revised form: 7July 2025

Accepted: 30July2025

Publishedonline: 6August 2025

Key word:

**Iran,
Consortium,
England,
America,
Oil,
National Iranian
Oil Company.**

Extended Abstract

Abstract

The discovery of oil set Iran's contemporary history on a challenging path, leading it to become heavily dependent on oil. Warring countries such as Britain and the United States spared no effort to protect their oil interests in Iran. After the coup of August 11, a consortium of "seven major oil companies" called the "Seven Sisters" was formed. This contract was signed during the prime ministership of Fazlollah Zahedi and under the supervision of the Minister of Economy and Finance, Ali Amini. Therefore, it became known as the Amini-Page contract. It seems that this contract was in conflict with Iran's national sovereignty. The main question of the article is how the provisions of the contract contradicted Iran's national sovereignty. The main purpose is to express these contradictions with Iran's national sovereignty. Our assumption is that although this contract was apparently written as a 50-50, it actually violated the laws of the parliament. This article uses a descriptive-analytical method to examine the contradictions between the oil consortium and Iran's national sovereignty, using documents, archival records, and library resources.

Introduction

On November 28, 1955, an agreement was signed between the Iranian government and the National Iranian Oil Company on one side, and a consortium of foreign oil companies on the other. The new agreement, signed by both parties after months of negotiations on September 18, approved by the National Assembly on October 29, and ratified by the Senate on November 28, allowed for the nationalization of Iranian oil and oil industries. However, the Iranian government guaranteed to sell the oil produced to the consortium members

(American, British, Dutch, and French companies) for 25 years.

After a hiatus of nearly four years, the sale of Iranian oil resumed in February 1955. This agreement, known as the Consortium, was signed during the prime ministership of Fazlollah Zahedi and under the supervision of the then Minister of Economy and Finance, Ali Amini. It became known as the Amini-Page Agreement. The consortium agreement, officially interpreted as "the contract for the sale of oil and gas to an international consortium," was similar to concession agreements in other countries in the Persian Gulf region in terms of contractual principles and practical results. The importance of examining this consortium lies in the significance of oil exploration and its economic and security consequences. This has led to intervention in Iran's geopolitical geography and a clash of interests between major governments in the region.

Materials and Methods

The present article, using a descriptive-analytical method, seeks to answer the question of how countries exploit Iran's oil capacity, examine the weakness of Iran's national sovereignty in dealing with the oil issue, and express the contradictions of the 1954 oil consortium with national sovereignty. To this end, first, the economic conditions of Iran before the consortium, the coup of August 11, the oil consortium, and its contradictions with national sovereignty have been briefly examined. It should be noted that what has interested the authors of the present article and anyone who undertakes research in this historical period is the importance of oil exploration and its economic and security consequences, which have led to intervention in the political geography (of Iran) and then a clash of interests between major governments in the region. It seems that this contract has been less independently researched.

Discussion and Results

The oil contract with the consortium in Shahrivar 1333 should be considered as the real cause of the coup of Mordad 1332. In fact, for a long time, the former Anglo-Iranian Oil Company and other major American and European oil companies had seen the only way to end the Iranian oil crisis as overthrowing the legitimate Mossadegh regime and preparing the ground for the conclusion of this contract. After the coup of Mordad 18, 1332, the British and Americans reached a final agreement on the formation of the Iranian Oil Consortium. On December 16, 1953, the first joint meeting of officials from the Anglo-Iranian

Oil Company, five American companies, and a Dutch-British company was held in London to prepare for the formation of the Iranian Oil Consortium.

This contract is also considered an international investment in the history of Iran, given the wide scope of operations and the extent of concessions and participation of almost all oil companies in the world.

Conclusion

The Consortium Agreement was a colonial agreement imposed on Iran after the coup of 19 Mordad 1953 and the return of the Shah during Zahedi's prime minister ship. Zahedi changed the policy of the previous government and agreed to resume political relations with Britain and negotiations on oil. The British and American governments wanted to find a solution to the oil problem, while international oil companies in the Middle East sought to adapt their production plans to the return of Iranian oil products to world markets. They aimed to conclude an agreement that went against the law on the nationalization of the oil industry. The contradictions between the articles of this agreement and the law of the National Assembly after the nationalization of the oil industry were the focus of this article. It examined the geographical area of the agreement, operation management, contract duration, tax exemption, Iranian sovereignty, and capitulation. The Consortium Agreement, on paper, confirmed the nationalization of the oil industry, but in practice, economic power remained in the hands of large foreign oil companies. The National Iranian Oil Company handed over production operations to an international consortium. A survey of Iran's economy since the Reza Shah era shows that Iran was moving towards becoming a single-product economy. However, the urgent need of England and America for Iran's oil resources led them to work together to undermine the national movement. The Consortium Agreement increased Iran's economic and political dependence on the West. It also raised questions about Iran's independence in the judicial and legal fields. In the end, the agreement provided little economic benefit to Iran.

References

Ahdava, Omarieh, Mansour Bakht, Ghobad, Shagarf, Karim, The Migration of Iranian Workers to the South Caucasus and Their Living Conditions on the Eve of the Twentieth Century, Historical Researches of the University of Sistan and Baluchestan, Volume 17, Issue 32 - Serial Issue 31, Farvardin 1402, pp. 1-22.

- Amini, Ali Reza (2005) *Political and Economic Issues of Iranian Oil*, Tehran: Third Edition. [In Persian]
- Ivanov, M. S. (1977) *Modern History of Iran*, translated by Houshang Tizabi and Hassan Ghaempanah, Tehran: Publications of the Tudeh Party of Iran. [In Persian]
- Zoghi, Iraj (1993) *Political and Economic Issues of Iran*, Tehran: Pazhang. [In Persian]
- Razzaghi, Ebrahim (1979) *Oil Contracts or Documents of Betrayal*, Tehran: Roozbahan. [In Persian]
- Rouhani, Fouad, (1973) *History of the Nationalization of the Iranian Oil Industry*, Tehran: Pocket Books Joint Stock Company. [In Persian]
- Be Sooy Ayandeh Newspaper (1953) No. 137 (Editor-in-Chief Mahmoud Zhendi)
- Roshanfekar, Mohammad Mehdi, Moeini Rudbali, Reza, Why the Opponents and Supporters of the National Oil Movement Pay Attention to the Boyer Ahmad Tribe, Historical Researches of the University of Sistan and Baluchestan, Volume 17, No. 33 - Serial No. 33, January 1402, pp. 127-148.
- Zhamatkesh, Hossein (2014) *The Oil Consortium Agreement of 1953*, Tehran: Rudgun. [In Persian]
- Shawadran (1975) *The Middle East, Oil and the Great Powers*, Translated by Abdolhossein Sharifian, Tehran: Sahami Company Publication. [In Persian]
- Sheikh Nouri, Mohammad Amir (2007) *The History of Oil in Iran and the Middle East*, Tehran: Payam Noor. [In Persian]
- Tolooi, Mahmoud (1992) *The Game of Power, the Oil War in the Middle East*, Tehran: Alam Publishing. [In Persian]
- Alam, Mustafa (1992) *Oil, Power and Principles*, Translated by Gholamhossein Salehiyar, Tehran: Etelat. [In Persian]
- Farshadgahar, Naser (2002) *A Study of Iranian Oil Contracts*, Tehran: Economic Affairs Research Institute Publications. [In Persian]
- Foran, Jan (2008) *Fragile Resistance*, translated by Ahmad Tadayin, Tehran, Rasa Cultural Services. [In Persian]
- Katouzian, Mohammad Ali (Homayun) (2003) *Iran's Political Economy from the Constitutional Period to the End of the Pahlavi Dynasty*, translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi, Tehran, Markaz Publishing House. [In Persian]
- The White Book (1965) *History and Text of Contracts Related to Iranian Oil*, Tehran: National Iranian Oil Company. Pocket Books. [In Persian]

Cambridge (2011) *History of Iran in the Pahlavi Period from Reza Shah to the Islamic Revolution*, translated by Morteza Saqibfar, Tehran: Jami Publications. [In Persian]

Complete Collection of Secret Documents Related to Events in Iran's Foreign Relations with the United States and England during the National Movement (2004) Translated and Researched by Dr. Ahmad Ali Rajaei and Mahin Sarwari, Tehran, Qalam Publications. [In Persian]

Madani, Seyyed Jalaluddin (2001) *Contemporary Political History of Iran*, Vol. 1, Qom: Islamic Publishing Office. [In Persian]

Moradi, Masoud, Interaction and Confrontation in the Foreign Relations of Iran and the European Union, Historical Researches of the University of Sistan and Baluchestan, Volume 13, Issue 25 - Serial Issue 25, October 2019, pp. 135-154. [In Persian]

Motsebi, Robabeh, Analysis of the Impact of the Great Depression of 1929 on the Oil Contract of 1933/1312 AH Based on International Relations and the Study of the Theory Model Against Methodological Nationalism, Historical Researches of the University of Sistan and Baluchestan, Volume 18, Issue 34 - Serial Issue 34, Farvardin 1403, pp. 259-283. [In Persian]

Makki, Hossein (1979) *Twenty-Year History of Iran*, Tehran, Amir Kabir Publications.

Movahed, Mohammad Ali (2004) *The troubled dream of oil, from the coup of August 18 to the fall of Zahedi*, Tehran: Karname.

Nejati, Gholamreza (2005) *Twenty-five-year political history of Iran from the coup to the revolution*, Tehran: Rasa. [In Persian]

Cite this article: Ghadirinasab, Mohamadhosein & Rafiei, Amirteymour & Jadidi, Hamidreza (2025).

Examining the Conflicts Between the 1954 (1333) Oil Consortium Agreement and National Sovereignty. Journal of Historical Researches of Iran and Islam, Spring and Summer, vol 19, No.36. P.268-290.

DOI.10.22111/JHR.2025.52746.3815

© The Author: Mohamadhosein Ghadirinasab & Amirteymour Rafiei & Hamidreza Jadidi
Publisher: University of Sistan and Baluchestan

بررسی مغایرت‌های کنسرسیوم نفتی ۱۳۳۳ شمسی با حاکمیت ملی

محمدحسین قدیری نسب^۱ امیر تیمور رفیعی^۲ حمید رضا جدیدی^۳

۱. دانشجو دکتری گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران. رایانامه: irte98000@gmail.com
۲. (نویسنده مسئول) گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران. رایانامه: amirteymour_rafeei@yahoo.com
۳. گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران. رایانامه: jadidi.hamidreza@ymail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

کشف نفت، تاریخ معاصر ایران را در مسیری پرچالش قرار داد و به جهتی سوق داد که سیاست و اقتصاد ایران به شدت به نفت وابسته شد. کشورهای متخاصمی همچون انگلیس و آمریکا برای حفظ منافع نفتی خود در ایران از هیچ کوششی دریغ نکردند. پس از وقوع کودتای ۲۸ مرداد انعقاد کنسرسیوم از اقدامات هفت خواهران (هفت شرکت بزرگ نفتی) بود. این قرارداد در زمان نخست وزیر فضل‌الله زاهدی و با سرپرستی وزیر اقتصاد و دارایی، علی امینی امضا شد؛ بدین روی به قرارداد امینی- پیچ معروف گردید. به نظر می‌رسد این قرارداد با حاکمیت ملی ایران در تضاد قرار داشت، بدین روی پرسش اصلی مقاله چگونگی مغایرت‌های موجود در مفاد قرارداد و هدف اصلی آن، بیان این مغایرت‌ها با حاکمیت ملی ایران است. مفروض ما چنین است که این قرارداد اگر چه ظاهراً به صورت ۵۰-۵۰ نگاشته شد، اما عملاً قوانین مجلس را نقض می‌کرد. این مقاله به روش توصیفی- تحلیلی با استفاده از اسناد، مدارک آرشیوی و منابع کتابخانه‌ای به بررسی مغایرت‌های کنسرسیوم نفتی با حاکمیت ملی ایران پرداخته است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵

واژه‌های کلیدی:

ایران،

کنسرسیوم،

انگلستان،

آمریکا،

نفت

شرکت ملی نفت ایران.

استناد: قدیری نسب، محمدحسین و رفیعی، امیر تیمور و جدیدی، حمید رضا (۱۴۰۴)، بررسی مغایرت‌های کنسرسیوم نفتی ۱۳۳۳ با حاکمیت ملی، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، بهار و تابستان، دوره ۱۹، شماره ۳۶، ص ۲۶۸-۲۹۰.

DOI.10.22111/JHR.2025.52746.3815

© نویسندگان . محمدحسین قدیری نسب و امیر تیمور رفیعی و حمید رضا جدیدی

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

در تاریخ ۷ آبان ماه سال ۱۳۳۳ ش قراردادی بین دولت ایران و شرکت ملی نفت ایران از یک طرف و کنسرسیومی از شرکت‌های نفتی خارجی از طرف دیگر منعقد شد. بر اساس قرارداد جدید که پس از ماه‌ها مذاکره در ۲۸ شهریور، به امضای طرفین و در ۲۹ مهر به تأیید مجلس شورای ملی و در ۷ آبان به تصویب مجلس سنا رسید، اگرچه ملی شدن نفت و صنایع نفت ایران مورد پذیرش طرف‌های خارجی قرار گرفت ولی دولت ایران تضمین می‌کرد که تا ۲۵ سال نفت تولیدی را به شرکت‌های عضو کنسرسیوم (آمریکایی، انگلیسی، هلندی و فرانسوی) بفروشد. بدین ترتیب فروش نفت ایران پس از نزدیک به چهار سال وقفه در بهمن سال ۱۳۳۳ از سر گرفته شد. این قرارداد که به کنسرسیوم مشهور است در زمان نخست وزیری فضل‌الله زاهدی و با سرپرستی وزیر اقتصاد و دارایی، علی امینی امضا شد بدین روی به قرارداد امینی- پیچ معروف گردید. شرکای کنسرسیوم عبارت بودند از: پنج شرکت آمریکایی استاندارد نیوجرسی، استاندارد کالیفرنیا، سرکونی واکيوم، گلف، و شرکت نفت تگزاس با ۴۰ درصد سهام (هر یک ۸ درصد سهام) و شرکت نفت بریتانیا B.P. به تنهایی با ۴۰ درصد سهام، شرکت هلندی رویال داج شل با ۱۴ درصد سهام و شرکت نفت فرانسه با ۶ درصد سهام بود. قرارداد کنسرسیوم که در ادبیات رسمی از آن به «قرارداد فروش نفت و گاز به کنسرسیوم بین‌المللی» تعبیر می‌گردید با آنکه مسبوق به ملی شدن صنعت نفت و مذاکرات طولانی پیرامون آن بود، اما از نظر اصول قراردادی و نتایج عملی فرقی با قراردادهای امتیازی که در کشورهای دیگر منطقه خلیج فارس ملاک عمل بود، نداشت.

مقاله حاضر با روش توصیفی- تحلیلی در پی پاسخ به پرسش چگونگی بهره برداری کشورها از ظرفیت نفت ایران و بررسی ضعف حاکمیت ملی ایران در مواجهه با مسئله نفت و بیان مغایرت‌های کنسرسیوم نفتی ۱۳۳۳ با حاکمیت ملی است. بدین منظور ابتدا به صورت اجمالی شرایط اقتصادی ایران تا قبل از کنسرسیوم، کودتای ۲۸ مرداد، کنسرسیوم نفتی و مغایرت آن با حاکمیت ملی مورد بررسی قرار گرفته است. لازم به ذکر است آنچه موجب علاقه‌مندی نویسندگان مقاله حاضر و هر آن کسی که اقدام به پژوهش در این برهه تاریخی می‌نماید، به خاطر اهمیت اکتشاف نفت و تبعات اقتصادی و امنیتی آن

است که موجب مداخله در جغرافیای سیاسی (ایران) و سپس تصادم منافع دولت‌های بزرگ در منطقه گردیده است. به نظر می‌رسد این قرارداد کمتر به نحو مستقل مورد پژوهش قرار گرفته است. قرارداد کنسرسیوم با توجه به وسعت ناحیه عملیاتی و حوزه امتیاز و مشارکت تقریباً تمامی شرکت‌های نفتی دنیا به عنوان یک سرمایه‌گذاری بین‌المللی نیز در تاریخ ایران محسوب می‌شود. پیشینه این پژوهش در خصوص بررسی قرارداد کنسرسیوم نفتی و اقدامات دولت‌های بزرگ در قالب‌های پژوهشی مختلفی برای مخاطبین علاقه‌مند به این موضوع، تهیه و تدوین شده است. منابع و کتاب‌های ارجاع شده در متن و مورد استفاده در این کار پژوهشی نیز پشتوانه علمی مربوط به آن تحولات مورد بحث است. به نظر می‌رسد نوشته بنجامین شوادران یکی از کتبی است که به لحاظ زمانی نزدیک به وقایع کنسرسیوم نفت است. سایر کتاب‌های ارزشمندی چون کتاب مسائل سیاسی و اقتصادی نفت ایران نوشته علی رضا امینی و کتاب قرارداد کنسرسیوم نفت نوشته حسین زحمتکش و ... را به عنوان آثار دیگر در این زمینه می‌توان نام برد.

بررسی شرایط اقتصادی ایران تا قرارداد کنسرسیوم

به طور اجمالی شرایط اقتصادی ایران از زمان رضاشاه تا قرارداد کنسرسیوم را می‌توان در سه مرحله بررسی کرد: الف) شرایط اقتصاد ایران در دوره رضا شاه، ب) شرایط اقتصادی ایران در زمان متفقین، ج) شرایط اقتصادی ایران در زمان دولت دکتر مصدق و ملی شدن صنعت نفت. الف) شرایط اقتصاد ایران در دوره رضا شاه:

از ابتدای دهه ۱۳۰۰ صنایع جدید در ایران رو به گسترش نهاد و از اواخر این دهه شتاب بیشتری یافت. بخشی از این صنایع برای کمک به صادرات و آماده کردن مواد خام صادراتی بود و بخشی برای تولید داخلی کالاهای مصرفی و جایگزینی کالاهای وارداتی. از سال ۱۳۰۹ ش قوانینی به تصویب رسید که به موجب آن برای تشویق سرمایه‌داران به ایجاد صنایع جدید، تسهیلات گمرکی در زمینه واردات ماشین‌آلات و معافیت مالیات پنج ساله برای کارخانه‌های پیش‌بینی شد. از سوی دیگر همپا با وارد شدن ماشین‌آلات، اسلحه و تجهیزات؛ صادرات نفت نیز برای تأمین نیاز فزاینده به ارز به تدریج جای ویژه‌ای را در اقتصاد ایران اشغال کرد. در بستر چنین تحولاتی بود که اقتصاد ایران به سوی تک محصولی شدن پیش رفت و صادرات غیر نفتی عمدتاً محصولات کشاورزی، جای خود را به صادرات

نفت داد و سیمای اقتصاد کشور هرچند به کندی اما ژرف و گسترده رنگ وابستگی گرفت. (رونالد پری، کمبریج، ۱۳۹۰: ۱۹-۲۰)

ب) شرایط اقتصادی ایران در زمان متفقین: همه پانزده میلیون نفر جمعیت کشور در این دوران با مشکلات عظیمی روبرو بود، چرا که ایران صحنه ملاحظات نیروهای متفقین و خط تدارکاتی آذوقه و مهمات به شوروی شد، متفقین با اینکه قول داده بودند برای مردم مشکلی به وجود نیآورند (احداوا و دیگران، ۱۴۰۲، ص ۵)، اما بخش‌های کلیدی اقتصاد، کشاورزی، صنعت، خدمات بازرگانی خارجی، بودجه دولت را در اختیار خود گرفتند به همین علت سطح زندگی مردم که بر اثر اشغال ایران شدیداً آسیب دیده بود، به وضع اسفباری درآمد. (فوران، ۱۳۷۷: ۳۹۴) به طور اجمالی نقض بی‌طرفی ایران در جنگ جهانی دوم موجب اختلال وضع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران گشت که آثار و لطمات آن ادامه پیدا کرد و باعث شد تا مردم ایران دچار صدمات جبران‌ناپذیر شوند. (مکی، ۱۳۵۸، ج ۸: ۱۲۸) از این رو با توجه به آنکه محور اقتصادی بیشتر محور بحث است، می‌توان گفت سیاست‌های اقتصادی داخلی در این دوران تا اندازه زیادی از هدف‌های سیاسی داخلی و خارجی مایه می‌گرفت. به خصوص توسعه و تحولات اقتصادی و اجتماعی سال‌های پس از ۱۹۴۱ م/۱۳۲۶ ش رو به سویی بودند که پیوسته عناصر محافظه‌کار را از شاه جوان دورتر ساختند (آوری، ۱۳۹۲: ۱۲۴) که از این جمله می‌توان از سویی به ملی‌گرایان اشاره کرد که هدف اصلی اقتصادی را کوتاه کردن دست بریتانیا و دیگر خارجیان از صنعت نفت می‌دانستند.

ج) شرایط اقتصادی ایران در زمان دولت دکتر مصدق و ملی شدن صنعت نفت: این دوره با وجود کوتاهی زمان، از لحاظ محتوا سرشار از تجارب قابل لمس در شکل‌گیری مبارزات اجتماعی است. مبارزه حکومت دکتر مصدق با کمپانی‌های نفت باعث تغییرات و گروه بندی‌هایی در درون دولت شد. در چنین شرایطی شعار ملی کردن صنعت نفت در جلب مردم و کشاندن آنها به صحنه سیاست روز، اهمیت ویژه‌ای کسب کرد. سیاست حکومت دکتر مصدق به‌طور کلی در دو هدف اساسی خلاصه می‌شد: نخست خاتمه دادن به سلطه انگلیس و به ویژه کمپانی نفتی آن کشور در ایران، دوم خشکاندن ریشه‌های این تسلط در دولت و دربار شاه. محاصره اقتصادی بیگانگان حکومتدکتر مصدق را واداشت که به سیاست «اقتصاد بدون نفت» تکیه کند و امکانات توسعه نیروها و شبکه‌های تولیدی درونی را فراهم آورد. (مصطفی، ۱۳۸۴: ۹۸-۹۰)

کوشش برای افزایش صادرات غیرنفتی به خصوص در مورد فرش بسیار موفق بود، در سال ۱۳۳۱ ارزش صادرات فرش ۱۳۳۹ میلیون ریال یا دو برابر ارزش صادرات آن در دو سال قبل بود. از این گذشته، دولت برای افزایش صادرات اقلامی مانند گوسفند زنده (به عربستان سعودی) و تنباکو (به شوروی) که غالباً به مقدار قابل ملاحظه‌ای صادر نمی‌شد، کوشید. (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۲۲۹)

کوتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲

در ۲۴ اسفندماه ۱۳۲۹، سفیر کبیر انگلیس در تهران یادداشتی به حسین علاء، نخست‌وزیر ایران، تسلیم نمود که در آن آمده بود: «دولت پادشاهی بریتانیا نمی‌تواند نسبت به امور شرکت نفت انگلیس و ایران، که یک مؤسسه انگلیسی و بین‌المللی است، بی‌تفاوت بماند. دولت بریتانیا اطلاع حاصل کرده است که کمیسیون نفت مجلس در نظر دارد این شرکت را قبل از پایان مدت امتیاز آن، ملی کند... دولت پادشاهی بریتانیا لزوم توجه دولت ایران را به رعایت این ملاحظات جلب می‌کند... که این قرارداد تا سال ۱۹۹۳ دارای اعتبار می‌باشد.» (فرشادگر، ۱۳۸۱: ۷۷) مسلماً انگلستان با این سیاست، از همان آغاز حکومت مصدق، طرح براندازی او را مدنظر قرار داده بود و تا آخر نیز با همان علاقه‌مندی و سماجت آن را دنبال کرد. دولت امریکا در اوایل کار با این طرح مخالفت می‌کرد و کوشش برای ساقط کردن مصدق را اشتباهی بزرگ می‌دانست. اما کم‌کم تغییری در موضع این دولت ایجاد شد و بریتانیا موفق گردید امریکا را نیز با خود همدست سازد. (شیخ‌نوری، ۱۳۸۷: ۱۴) دربار از همان آغاز با تمام توان، مخفی یا آشکارا به توطئه‌چینی علیه دولت پرداخت و در برابر، مصدق هم با همکاری حامیان خود تا توانست دایره قدرت و اختیارات شاه را کاهش داد. انحلال سنا، بازنشسته کردن افسران طرفدار شاه و تعطیل کردن دفاتر شاهزاده‌ها و شاهدخت‌ها از مهم‌ترین آنها بود. حزب توده که معارض دولت بود با آن که احیای مجدد خود را مدیون جبهه ملی بود اما هیچ‌گاه با این جریان نوظهور سرسازگاری نداشت و از هر فرصتی برای ضربه زدن به جبهه بهره می‌برد و با اقدامات بعضاً نسنجیده خود ابزار مناسبی برای حمله مخالفان به مصدق در اختیارشان قرار می‌داد. (به‌سوی آینده، ش ۱۳۷)

جنگال هم در مجلس هر روز بیشتر می‌شد تا اینکه مصدق به توطئه برکناری خود پی برد و با انجام یک رفراندوم در مرداد ۱۳۳۲ مجلس را به تعطیلی کشاند. بعد از تعطیلی مجلس مرحله بعد نقشه در حال اجرا بود و طبق آن شاه در ۲۱ مرداد فرمان عزل مصدق و نصب زاهدی را به عنوان نخست‌وزیر صادر کرد و برای تفریح به رامسر رفت. روز ۲۵ ژوئن ۱۹۵۳ (۱۳۳۲)، جلسه نهایی برای تصویب طرح

اجرای کودتا، در دفتر جان فوستر دالس، وزیر امور خارجه امریکا، با حضور مقامات عالی‌رتبه دولت این کشور برگزار، و جزئیات طرح اجرایی ۲۲ صفحه‌ای، که به تصویب انگلیسی‌ها رسیده بود، بررسی شد. مذاکرات جلسه سرّی با سخنان جان فوستر دالس آغاز گشت. پس از تصویب طرح اصلی کودتا، اجرای آن به «سیا» محول گردید. (نجاتی، ۱۳۷۸: ۳۳۵-۳۳۴) به‌هرحال عملیات سقوط مصدق، که با کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ با موفقیت اجرا شد، با برنامه‌ریزی مشترک انگلیس و امریکا (و با تأیید شوروی) عملی گشت و سرآغاز دیکتاتوری ۲۵ ساله محمدرضا گردید. (مکی، ۱۳۷۸: ۴۵۵)

قرارداد کنسرسیوم نفت

قرارداد نفت با کنسرسیوم در شهریور ۱۳۳۳ را باید علت واقعی کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ دانست در واقع، از دیرگاه شرکت سابق نفت ایران و انگلیس و سایر شرکت‌های بزرگ نفتی آمریکایی و اروپایی تنها راه پایان دادن به بحران نفت ایران، سرنگون کردن رژیم قانونی مصدق و فراهم کردن زمینه انعقاد این قرارداد بود. لذا کابینه زاهدی که پس از کودتا به سرکار آمد، و در واقع هر کابینه دیگری هم که بر سر کار می‌آمد وظیفه داشت که پای میز مذاکره بنشیند و زیر قرارداد نفت را امضاء کند. زاهدی در ۲۷ اوت ۱۹۵۳ (۵ شهریور ۱۳۳۲) یعنی هشت روز پس از دست گرفتن قدرت، به تشریح اوضاع ایران پرداخته و به اطلاع ملت ایران رساند که دولت دکتتر مصدق علاوه بر آن که حدود ۲۱۰ میلیون دلار برای ایران قرض به جا گذاشته و مبلغی هم در همین حدود از عایدات نفت از دست رفته و مبلغ ۵۰ میلیون ارز دلار و لیره را که به عنوان پشتوانه اسکناس ذخیره شده بود به مصرف رسانده است. از سوی دیگر آمریکا مایل نبود با اعطای کمک‌های بیشتر باعث طولانی‌تر شدن مذاکرات نفت به بشود و می‌خواست هر چه زودتر ایران به علت نیاز مالی، قرارداد نفت را امضاء کند. مقامات رسمی آمریکا آشکارا اعلام کردند که تا زمانی که دولت ایران قرارداد نفت را با کنسرسیوم بین‌المللی امضا و مجلسین آن را تصویب نکنند، دیگر دیناری نخواهند پرداخت. دولت انگلستان نیز حل بحران نفت را مشروط به تجدید روابط سیاسی دو کشور کرده بود که از آخر مهرماه ۱۳۳۱ قطع شده بود. (امینی، ۱۳۹۵: ۱۶۰-۱۶۱) سقوط مصدق و به قدرت رسیدن فضل‌الله زاهدی وضع تازه‌ای را در ایران به وجود آورد. سیاست انگلستان در ایران می‌کوشید که با وارد آوردن فشار اقتصادی ناشی از قطع عایدات نفت و همچنین از طریق بستن درهای بازار بین‌المللی بر روی ایران، این کشور را وادار به قبول شرایط خودکند. (شوادران، ۱۳۵۴: ۱۵۶) هربرت هوور، به سمت مشاور نفتی دالس وزیر امور خارجه آمریکا

برگزیده شد و روانه ایران گردید و در آنجا با سفیر آمریکا در تهران، لوی هندرسن، برای عقد یک قرارداد شروع به فعالیت کردند. اولین مانعی که می‌بایست از پیش پا برداشته می‌شد تجدید روابط سیاسی میان طرفین اختلاف بود. در ۲۰ اکتبر ۱۹۵۳، آنتونی ایدن، وزیر امور خارجه انگلیس در مجلس عوام اظهار داشت: «امیدوارم که فصل جدیدی در تاریخ ایران باز شده باشد. دولتی جدید در آنجا بر سرکار آمده است و دولت اعلی حضرت ملکه انگلستان صمیمانه مایل است که دست دوستی خود را به سوی آن دولت و مردم ایران دراز کند. مایلم بگویم که دولت ایالات متحد صمیمانه با ما در این خصوص همکاری می‌کند.» پس از آنکه دالس وزیر امور خارجه آمریکا پشتیبانی خود را از نظریات سوم نوامبر ۱۹۵۳ انگلیس اعلام داشت؛ مذاکرات میان انگلیس و ایران، به وساطت دولت سوئیس، به سرعت پیشرفت کرد. (شوادران، ۱۳۵۴: ۱۵۷-۱۵۸)

هوور می‌دید که بهترین روش این است که آمریکا با عنوان کردن منافع نفتی خود در ایران، در واقع حد فاصلی را میان نظریات ایران و انگلیس به وجود آورد. آمریکا می‌باید ضمن پذیرش حقوق قبلی شرکت سابق نفت در ایران، خود به عنوان یک شریک نیرومند وارد صحنه بشود و شاید هم از دیگران مثلاً فرانسوی‌ها و هلندی‌ها دعوت کند تا به این صف بندی جدید بپیوندند. (امینی، ۱۳۹۵: ۱۶۲) از آن پس هوور، در عمل، پیوسته میان واشنگتن، تهران و لندن آمد و شد می‌کرد. وی وسیله‌ای شده بود برای اینکه پیشنهادهای متقابل ایران و انگلیس را که به رد یا قبول دولت ایالات متحد آمریکا رسیده بود، از یک طرف به طرف دیگر برساند. همزمان با پیشرفت مذاکرات به نظر می‌رسید که راه حل به سوی یک کنسرسیوم بین‌المللی مشتمل بر شرکت‌های بزرگ نفتی عامل در خاورمیانه پیش می‌رود. از آن پس مذاکرات سه جانبه شده بود: دولت‌ها ایران و انگلستان و شرکت نفت انگلیس و ایران و شرکت‌های آمریکایی. بنابر اظهار مدیرعامل شرکت نفت انگلیس و ایران وی در اوایل دسامبر ۱۹۵۳، از هفت شرکت: پنج شرکت آمریکایی (شرکت نفت استاندارد نیوجرسی، شرکت نفت سوکونی و اکیوم، شرکت استاندارد کالیفرنیا، شرکت نفت خلیج و شرکت نفت تگزاس)، رویال دچ - شل و شرکت نفت فرانسه، دعوت به عمل آورد تا در جلسه‌ای در لندن جهت مذاکره درباره مسائل مختلف ناشی از جریان مجدد نفت ایران در بازارهای بین‌المللی حضور به هم رسانند. نتیجه این بود که شرکت‌ها آمادگی خود را به تشکیل یک کنسرسیوم موقت جهت حل قضیه نفت ایران اعلام داشتند. مذاکرات بعدی میان دنیس رایت، کاردار جدید سفارت انگلیس در تهران و مقامات ایرانی، شرکت نفت انگلیس و ایران را

متقاعد ساخت که تشکیل کنسرسیوم بهترین پاسخ ممکن به این مسئله است. بنابراین در فوریه ۱۹۵۴ مذاکرات هفت شرکت مزبور از سر گرفته شد. (شوادران، ۱۳۵۴: ۱۵۹)

پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ انگلیسی‌ها و آمریکایی‌ها که بیش از دو سال در انتظار بودند طی کنفرانسی در جزیره برمودا به توافق نهایی درباره تشکیل کنسرسیوم نفت ایران رسیدند. روز ۱۶ دسامبر ۱۹۵۳ نخستین اجلاس مشترک مقامات شرکت نفت انگلیس و ایران و پنج شرکت امریکایی (استاندارد اوایل نیوجرسی، شرکت نفت تگزاس، سوکونی و اکیوم، استاندارد اوایل کالیفرنیا و گلف اوایل) و نیز شرکت هلندی - انگلیسی رویال داچ شل و شرکت نفت فرانسه برای تهیه مقدمات تشکیل کنسرسیوم نفت ایران در لندن تشکیل شد (طلوعی، ۱۳۷۱: ۴۸۴) سفیر انگلیس در ایران در ۲۰ فروردین ۱۳۳۳، ضمن نامه‌ای برای وزیر خارجه ایران، آمادگی نمایندگان کنسرسیوم را برای آغاز مذاکرات با دولت ایران اعلام کرد. کنسرسیوم بین‌المللی نفت مرکب از پنج شرکت آمریکایی استاندارد نیوجرسی، استاندارد کالیفرنیا، سرکونی و اکیوم، گلف، و شرکت نفت تگزاس با ۴۰ درصد سهام (هر یک ۸ درصد سهم) و شرکت نفت بریتانیا B.P به تنهایی با ۴۰ درصد سهام، شرکت هلندی رویال داچ شل با ۱۴ درصد سهام و شرکت نفت فرانسه با ۶ درصد سهام بود. (کمبریج، ۱۳۹۰: ۲۲۳-۲۲۲) دولت آمریکا در اقدامی بی‌سابقه به وسیله دادستان کل آمریکا و موافقت شورای امنیت ملی آن کشور به کمپانی‌های آمریکایی شرکت کننده در کنسرسیوم در مقابل قانون آن کشور مصونیت قانونی اعطا کرد تا آن کمپانی‌ها بتوانند با دست باز در ایران وارد عمل بشوند. دولت ایران برای شروع و عقد قرارداد کنسرسیوم با دو مشکل مواجه بود. نخست میزان غرامت و شیوه استهلاک و دوم میزان تولید. در مورد نخست دولت جدید یعنی زاهدی با توجه به تجربیات دوران مصدق، دولت جدید به این نتیجه رسید که اگر باب بحث غرامت گشوده گردد مانند دوران مصدق با توجه به پیچیدگی‌ها، مواضع و مطالبات مختلفی که دو طرف به آن قائل هستند حل قضیه به درازا خواهد کشید. زاهدی در پنجم شهریور ۱۳۳۲ به تشریح اوضاع وخیم اقتصادی ایران پرداخته و اعلام داشت که دولت دکتتر مصدق علاوه بر آن که بیش از دویست میلیون دلار برای ایران قرض جا گذاشته مبلغ پنجاه میلیون دلار از ارز ذخائر پشتوانه اسکناس را نیز مصرف کرده است و تنها راه نجات اقتصاد ورشکسته ایران را در تولید نفت و عایدات آن باید جست. (ذوقی: ۲۹۸) از این رو دولت با توجه به کارشناسان مسئولیت این قضیه را به کل به شرکت‌های عضو کنسرسیوم بین‌المللی احاله داد تا آنها در مذاکرات مستقیم با شرکت نفت سابق در مورد غرامت

به توافق دست یابند. (مجموعه کامل اسناد سری مربوط به رویدادها در روابط خارجی ایران با ایالت متحده و انگلیس در دوران نهضت ملی، ص ۱۱۳۹) نفس پرداخت غرامت از سوی ایران برای آن بخش‌هایی از جامعه سیاسی که به اصول قانون ملی شدن صنعت نفت به طور تام و تمام باور داشتند، قابل پذیرش نبود. با وجود انتقادات شدید، دیگر دولت علاقه یا امکانی برای مقاومت بیشتر در مقابل شرکت نفت انگلیس و آمریکا نداشت. در نهایت مسئله غرامت پرداختی ایران به شرکت نفت انگلیس و دعاوی متقابل از ایران و ترتیب حل اختلاف آن تحت عنوان قسمت دوم قرارداد کنسرسیوم ضمیمه گشت. (رک: روزنامه رسمی کشور ایران، ۱۳۳۳)

براساس این توافق شرکت‌های عضو کنسرسیوم به عنوان پذیرنده یا در واقع عدم‌النتفع و منافع آتی ۹۰ میلیون دلار به طور نقد به شرکت نفت انگلیس و ایران پرداختند و تعهد نمودند که در ازای هر بشکه نفت تولیدی در آینده ۱۰ سنت به شرکت بپردازند که مجموع آن در کل به ۵۱۰ میلیون دلار بالغ می‌گردید. لازم به ذکر است که مسئله استهلاک تا سال ۱۳۴۹ ش / ۱۹۷۰ م به طول انجامید (روحانی: ۵۰۳) و ایران با وجود اینکه اسماً با توجه به قانون ملی شدن نفت مالک تأسیسات نفت جنوب محسوب می‌گشت عملاً مجبور به پرداخت استهلاکی مضاعف از باب تأسیسات نفت جنوب گردید (روشنفکر و معینی رودبالی، ۱۴۰۲، ص ۱۲۹). در مورد دوم با توجه به مضیقه‌های مالی، دولت ایران تمایل فراوان برای افزایش سریع نفت تولیدی داشت و این مسئله در زمره خواسته‌های ایران از کنسرسیوم بود. کنسرسیوم طی یادداشتی کتبی ابراز داشت که سیاست تولیدی آن مبتنی بر افزایش برداشت نفت از ایران بر اساس وضعیت عرضه و تقاضای نفت خام خاورمیانه می‌باشد. (مجموعه کامل اسناد سری مربوط به رویدادها در روابط خارجی ایران با ایالت متحده و انگلیس در دوران نهضت ملی، ص ۱۵۵۷) کنسرسیوم نفت پس از کسب موافقت دولت ایران در اصل مسئله که ظاهراً عدم شرکت کمپانی نفت انگلیس و ایران بود. نمایندگان خود را برای عقد قرارداد به ایران اعزام داشت پس از انجام مذاکراتی طولانی و پیچیده قراردادی بین دولت ایران و کنسرسیوم بین المللی نفت تنظیم گردید که در ۳۱ اوت ۱۹۵۴ به امضای دکتر علی امینی وزیر دارایی ایران و هوارد پیچ معاون ریاست هیأت مدیره شرکت نفت استاندار دنیو جرسی و نماینده کنسرسیوم رسید. مدت قرارداد ۴۰ سال یک دوره ۲۵ ساله با حق تغییر در سه دوره پنج ساله بود. بالأخره قرارداد کنسرسیومی که ۲۲ فروردین ۱۳۳۳ وارد تهران شد و در دوره اول جلسات شورای ملی از ۲۵ فروردین تا ۲۵ اردیبهشت در کاخ سفید بی‌نتیجه مانده

بود در دور دوم که مذاکراتش از اواخر خرداد آغاز شده بود، پس از توافق کامل ایران و کنسرسیوم در ۲۷ تیر خاتمه یافت. قرارداد کنسرسیوم در ۱۴ مرداد توسط علی امینی از طرف دولت ایران و هوارد بیچ از طرف کنسرسیوم امضا شد. سپس در ۳۰ شهریور به مجلس تسلیم شد و در ۲۹ مهر به تصویب رسید. (ذوقی: ۲۹۴-۲۹۳)

بیشتر تحلیل‌هایی که در زمینه قرارداد کنسرسیوم ارائه شده است آن را نتیجه بلافصل کودتای ۲۸ مرداد ارزیابی و آن را به وابستگی دولت کودتا نسبت می‌دهند. اینان قرارداد کنسرسیوم را نشانه بارز و مسلمی از تخطی دولت وقت از اصول ملی شدن نفت و زیرپاگذاردن حق حاکمیت ملی ارزیابی می‌کنند. در نقطه مقابل مسئولین و تریبون‌های رسمی رژیم سابق بر انطباق قرارداد کنسرسیوم با قانون ملی شدن نفت تأکید می‌نمایند. این موضع در هنگام تقدیم لایحه کنسرسیوم به دو مجلس شورای ملی و سنا از سوی سپهبد زاهدی و دکتر علی امینی به دفعات اعلام شد. بعدها نیز شاه این نظر را مطرح کرد که قرارداد کنسرسیوم تحت آن اوضاع و احوال بهترین ترتیب برای رفع اختلاف بین شرکت نفت و دولت ایران بود چرا که فروش نفت بدون کمک مؤسسات بزرگ بین‌المللی غیرممکن بود انعقاد قرارداد کنسرسیوم را نمی‌توان تنها در متن و زمینه سیاسی مورد فهم قرار داد و آن را به سادگی از تبعات و عوارض صرف دولت کودتا به شمار آورد و یا با نگاهی صرفاً فنی - تکنولوژیک انعقاد آن را به ضعف تکنولوژیک و عدم در اختیار داشتن کشتی‌های اقیانوس‌پیما برای حمل نفت نسبت داد. چرا که قرارداد کنسرسیوم پدیده‌ای خلق‌الساعه نبوده و بایست آن را بیش از هر چیز به مثابه موجودیتی حقوقی در چارچوب سیر تطور و دگرگونی چارچوب‌های حقوقی که تعریف‌کننده روابط میان کشورهای صاحب منابع و کمپانی‌های نفتی بوده ارزیابی کرد (معتدی، ۱۴۰۳، ص ۲۶۱). در حقیقت این قرارداد را باید به مثابه حد واسطی میان سیستم امتیازات که در گذشته حاکم بود و قراردادهای مشارکت و پیمانکاری که بعدها حاکم گشت و در زمینه و دنباله قراردادهایی که پیش از آن میان ایران و کمپانی نفت انگلیس و ایران منعقد شده بود و همچنین سیستم‌های توافقی که میان کشورهای نفت‌خیز و کمپانی‌های بین‌المللی که در آن مقطع برقرار بود مورد فهم و بررسی قرار داد. همچنین بایست زمینه‌های اقتصادی و سیاسی موجود را در متن شرایط اقتصادی دولت ایران و سوابق اختلافات دولت ایران با کمپانی نفت انگلیس و ایران مورد تحلیل قرار داد. (زحمتکش، ۱۳۹۳: ۱۴-۱۵)

بررسی مفاد قرارداد کنسرسیوم نفتی

بدین روی به بررسی مفاد این کنسرسیوم می‌پردازیم.

۱- ماده ۲ ناحیه جغرافیایی قرارداد؛ حدود حوزه امتیاز و شعاع عملیات کنسرسیوم بیشتر از حوزه فعالیت شرکت سابق تعیین گردید؛ زیرا علاوه بر قسمتی از خاک بلوچستان، قسمت جنوبی استان کرمان، تمام استان فارس، قسمت جنوبی استان اصفهان و تمام استان‌های خوزستان، لرستان، بروجرد، ملایر و صفحات جنوبی کرمانشاهان را در بر می‌گرفت. (جامی، ۱۳۸۱: ۶۵۸) جزایر هم بر سه گروه زیر تقسیم شدند: قشم، هنگام و هرمز؛ هندورابی، قیس و شعیب؛ خارک و خارکو. (روحانی، ۱۳۵۲: ۴۶۵-۴۶۴)

۲- ماده ۳ اداره عملیات؛ بند «الف» ماده ۳ می‌گوید: «به منظور اجرای این قرارداد و برای آنکه عملیات اکتشاف و تولید و تصفیه و حمل و نقل و سایر عملیات مشروح در ماده ۴ این قرارداد انجام گردد اعضای کنسرسیوم ترتیبی داده‌اند که شرکت‌های عامل بر طبق قوانین کشور هلند تأسیس گردند و تعهد می‌کنند که این قرارداد را به امضای شرکت‌های عامل برسانند. به محض امضای این قرارداد، هر یک از شرکت‌های عامل مزبور در حکم طرف این قرارداد شناخته شده و اعضای کنسرسیوم بدین وسیله مجتمعاً و منفرداً انجام تعهدات مربوطه را که طبق این قرارداد بر عهده شرکت‌های عامل می‌باشد تضمین می‌نمایند.» (کتاب سفید، ۱۳۴۴: ۲۰-۱۹) در مورد ترکیب هیأت مدیره اداره عملیات هم بند «د» ماده ۳ می‌گوید: «هیأت مدیره هر شرکت از هفت مدیر تشکیل خواهد شد و طبق تعهدی که اعضای کنسرسیوم در مقابل ایران می‌نمایند دو نفر از اعضای هیأت مدیره هر شرکت از طرف شرکت ملی نفت ایران تعیین خواهند شد.» (همان) هیأت ایرانی به جهت ملاحظه افکار عمومی و مجلس در ابتدا حاضر به امضای این ماده نبود منتهی کنسرسیوم با چرخشی موضوع را این گونه مطرح کرد که شرکت ملی نفت ایران کنسرسیوم را با عنوان عامل و کارگزار شرکت ملی بداند البته در نظر و نه در عمل و از سوی دیگر انگلیسی‌ها مدیریت عملیات را از طریق دو شرکت فرعی تابع خود اداره کنند. (موحد، ۱۳۸۳: ۳۴۰-۳۹۹) بدین ترتیب با وجودی که در قانون ملی کردن صنعت نفت صریحاً ذکر شده است: دولت باید امور اکتشاف، تولید و پالایش را به عهده بگیرد، کنسرسیوم تشکیل شده از انحصارهای نفتی بین‌المللی خود رأساً به تشکیل شرکت‌های لازم برای اجرای این امور بر طبق قوانین کشور هلند اقدام می‌کردند و در هیأت‌مدیره هفت نفری هر کدام از این شرکت‌ها، که به نام شرکت‌های

عامل نامیده می‌شدند، فقط دو نفر را شرکت ملی نفت ایران انتخاب می‌کرد. در نتیجه، با انعقاد قرارداد کنسرسیوم چیزی که باقی نمی‌ماند همان حق مالکیت مردم ایران است. (رازقی، ۱۳۵۸: ۴۱)

۳- ماده ۴۹ مدت قرارداد؛ مدت این قرارداد ۲۵ سال از تاریخ اجرا بود. اما بند «ب» ماده ۴۹ می‌گوید: «هرگاه در انقضای مدت ۲۳ سال پس از تاریخ اجرا یا قبل از آن، شرکت اکتشاف و تولید، به نمایندگی از طرف اعضای کنسرسیوم، کتباً به ایران و شرکت ملی نفت ایران اخطار کند که اعضای کنسرسیوم مایل‌اند این قرارداد پس از دوره ۲۵ ساله اصلی ادامه یابد، اعتبار این قرارداد برای مدت پنج سال اضافی دیگر تمدید خواهد شد.» (کتاب سفید، ۱۳۴۴: ۴۰) و بند «ج» ماده ۴۹ می‌گوید: «اعضای کنسرسیوم حق خواهند داشت که از مجرای شرکت اکتشاف و تولید تا دو اخطار کتبی مشابه دیگر صادر کنند.» بر این اساس مدت این قرارداد چهل سال بود؛ یعنی یک دوره ۲۵ ساله و سه دوره تمدیدی ۵ ساله که این اختیار یک طرفه و در دست کنسرسیوم بود و ایران نمی‌توانست از قبول آن سرباز زند.

۴- ماده ۲۸ معافیت از مالیات؛ این ماده از مبهم‌ترین مفاد این قرارداد است بر طبق این ماده «اعضای کنسرسیوم و شرکت‌های بازرگانی و شرکت‌های وابسته به آنها و مشتریان هر یک از این شرکت‌ها و هر شرکت حمل و نقل (تا آنجا که مربوط شود به خرید و یا فروش و یا صدور و یا حمل و نقل نفت خام یا گاز ایران و یا مواد حاصله از هر یک از این دو و یا درآمد حاصله از چنین خرید و فروش و صدور و حمل و نقل) و شرکت‌های عامل (نسبت به عملیات و وظایفی که طبق این قرارداد به عهده دارند) از هر گونه مالیاتی که مقامات دولتی در ایران (چه مرکزی و چه محلی) وضع نمایند و همچنین از هر گونه مطالبه پرداخت یا اعتباری از هر قبیل، که به نفع مقامات مزبور به عمل آید، معاف خواهند بود و نیز سود سهامی که هر یک از آنها بابت درآمد حاصله از خرید و فروش و یا صدور یا حمل و نقل نفت خام و گاز طبیعی ایران و مواد حاصله از هر یک از این دو و یا از بابت درآمد حاصله شرکت‌های عامل از عملیات و وظایفی که طبق این قرارداد انجام می‌دهند بپردازند، از هر گونه مالیات معاف خواهد بود» (کتاب سفید، ۱۳۴۴: ۳۹) بنابراین با توجه به این ماده شرکت به طور کلی از مالیات معاف بوده است که این ماده به طور کلی و سایر مفاد قرارداد با منافع ایران مبنی بر توسعه و آبادانی شهرها و رفاه مردم حاصل از منبع مالیات منافات دارد. ضمناً سایر مفاد این قرارداد نیز قابل توجه است.

اعضاء کنسرسیوم از هر گونه مالیاتی که مقامات دولتی در ایران وضع نمایند معاف خواهند بود و نیز سود سهام این شرکت‌ها مشمول مالیات نخواهد بود. (ماده ۲۸) مصالح و دستگاه‌های مورد لزوم

شرکت‌های عامل و با معافیت از هرگونه حقوق گمرکی و عوارض و سایر مالیات‌ها به ایران وارد خواهد شد. (ماده ۳۴) محصولات و خریدهای شرکت‌های بازرگانی، از پرداخت عوارض صادراتی یا مالیات‌ها و عوارض دیگر معاف خواهند بود. (ماده ۳۵) متن فارسی و انگلیسی این قرارداد هر دو معتبر است، اما در صورتی که اختلافی در تائیل و تفسیر پیش آید متن انگلیسی معتبر خواهد بود. (ماده ۴۸) (شوادران، ۱۳۵۴: ۱۶۳) قرارداد میان دولت ایران و شرکت نفت انگلیس و ایران برای پرداخت غرامت به آن شرکت بابت از دست دادن اموال خود در نتیجه ملی شدن نفت، مقدمتاً چنین بیان کرده است که شرکت نفت انگلیس و ایران، با در نظر گرفتن قرارداد کانسرسیوم تعهد کرده است که از دعاوی مربوط به اموال خود در جنوب ایران صرف نظر کند. این قرارداد مقرر می‌داشت که: پس از در نظر گرفتن ۵۱ میلیون لیره مطالبات ایران از شرکت، ایران باید ۲۵ میلیون لیره، بدون بهره، منقسم به ده قسط مساوی سالیانه از اول ژانویه ۱۹۵۷ به صورت نفت تحویلی به یکی از شرکت‌های تابعه شرکت نفت انگلیس و ایران بپردازد. و این مبلغ مشمول مالیات بردرآمد نمی‌شود. (ماده ۱) (شوادران، ۱۳۵۴: ۱۶۴)

۵- ماده ۴۱ و ۳۷ حاکمیت ایران؛ در ماده ۴۱ می‌خوانیم «هیچ‌گونه اقدام قانون‌گذاری یا اداری اعم از مستقیم یا غیرمستقیم و یا عمل دیگری از هر قبیل از طرف ایران یا مقامات دولتی در ایران (اعم از مرکزی و محلی) این قرارداد را لغا نخواهد نمود و در مقررات آن اصلاح یا تغییری به عمل نخواهد آورد و مانع و مخل حسن اجرای مقررات آن نخواهد شد.» (کتاب سفید، ۱۳۴۴: ۳۷) این مواد اختیار وضع و اصلاح قوانین بر حسب نظام قانونی کشور، قدرت سیاسی و اخلاقی دولت و استقلال سیاسی و قضایی یک جامعه سیاسی کشور را زیر سوال می‌برد و در حقیقت کانسرسیوم حاکمیت ایران را به عنوان یک کشور مستقل متزلزل می‌کرد.

۶- ماده ۴۳، ۴۴، بند الف ماده ۳ و کاپیتولاسیون؛ ماده ۴۳ کانسرسیوم می‌گوید: «نسبت به هر شکایتی که بر طبق ماده ۴۲ این قرارداد پیش آید طرفین می‌توانند موافقت کنند که موضوع به یک هیأت سازش مختلط مرکب از چهار عضو مراجعه شود که هر یک از طرفین دو نفر آن را تعیین خواهند نمود و وظیفه آنها کوشش در حل موضوع به طریق دوستانه خواهد بود. هیأت سازش، پس از استماع اظهارات نمایندگان طرفین، رأی خود را در ظرف سه ماه از تاریخ ارجاع شکایت به هیأت صادر خواهد کرد. رأی مزبور در صورتی الزام‌آور خواهد بود که به اتفاق آرا صادر شده باشد.» ماده ۴۴ کانسرسیوم می‌گوید: «تعیین کارشناس واحد، در مواردی که بتراضی طرفین عملی نشده باشد، ظرف مدت سه ماه

از تاریخ ارجاع امر به داوری به عمل خواهد آمد.» (کتاب سفید، ۱۳۴۴: ۳۸-۳۷) جزء «الف» ماده ۳ هم می‌گوید: «به منظور اجرای این قرارداد و برای آنکه عملیات اکتشاف و تولید و تصفیه و حمل و نقل و سایر عملیات مشروح در ماده ۴ این قرارداد انجام گردد، اعضای کنسرسیوم ترتیبی داده‌اند که شرکت‌های عامل بر طبق قوانین کشور هلند تأسیس گردند و تعهد می‌کنند که این قرارداد را به امضای شرکت‌های عامل برسانند.» (همان: ۲۰-۱۹)

این مواد اختیارات قانونی را از ایران سلب کرد و به نوشته دکتر سید جلال‌الدین مدنی «همین قرارداد نفت از جهت دیگر به حقوق ما لطمه وارد ساخت و اجازه داد در موقع بروز اختلاف، به دادگاه‌های کشورهای دیگر موضوع ارجاع شود، حال آنکه استقلال ایجاد می‌کرد که در صورت اختلاف بین ایران و شرکت‌های عامل نفت، به دادگاه‌های ایران مراجعه گردد. به عبارت دیگر دولت ایران نمی‌تواند حاکمیت خود را با وضع قوانینی که مضر به این قرارداد باشد اعمال نماید.» (مدنی، ۵۴۵) درست شش ماه پس از انعقاد قرارداد کنسرسیوم، ۵ شرکت بزرگ آمریکایی هر کدام ۱٪ از سهام خود را به ۱۰ شرکت متوسط آمریکایی واگذار نمودند و این ۱۰٪ بین ۱۰ شرکت متوسط به شرح زیر تقسیم گردید. البته این عمل بدون کسب مجوز و یا حتی مشورت با دولت وقت ایران صورت گرفت. (امینی، ۱۳۹۵: ۱۶۳)

اگر بخواهیم این قرارداد را با توجه به اهمیت نهضت ملی کردن نفت ایران و کوتاه نمودن دست استعمار انگلیس از ایران بیان کنیم، نواقص و معایب زیر آشکارا در آن دیده می‌شود:

۱- استخراج، پالایش و فروش نفت ایران کاملاً به دست کنسرسیوم سپرده شد. عملیات اصلی و صنعتی را کنسرسیوم انجام خواهد داد، در حالی که عملیات غیر صنعتی به ایران سپرده شده بود. منظور از عملیات غیر صنعتی نظیر احداث منازل و تهیه وسایل زندگی و رفاه کارکنان، ایجاد و اداره بیمارستان‌ها، راه آب و برق و خدمات عمومی بود. ۲- دولت ایران حق فسخ قرارداد را نداشت. ۳- رسیدگی و تفسیر مواد قرارداد از صلاحیت محاکم ایران خارج بوده و تابع تصمیمات دادگاه‌های بین‌المللی خواهد بود. ۴- نمایندگان دولت ایران در شرکت‌های عامل، فاقد مسئولیت اجرایی هستند و فقط در جلسات هیأت مدیره شرکت می‌کند. ۵- از دیدگاه سیاسی، نوعی قرارداد استعماری به شمار می‌آید که ۷ شرکت چند ملیتی (معروف به ۷ خواهران نفتی) را بر صنعت نفت ایران مسلط کرده است. ۶- همچنین قرارداد با

کنسرسیوم در سه موضوع اساسی، یعنی اعمال حاکمیت بر منابع ملی، مدت قرارداد، تقسیم سود بر اساس ۵۰-۵۰ با اصل ملی شدن صنعت نفت مغایرت داشت. (امینی، ۱۳۹۵: ۱۶۸-۱۶۹)

در سوم نوامبر ۱۹۵۴ شرکت به سهامداران خود ۸۰، ۵۵۰ هزار لیره به عنوان سهم جایزه، تخصیص داد. شرکت این اقدام خود را «اقدامی که با رشد و ثروت شرکت که اکنون از عدم ثبات اوضاع ایران رها شده مطابقت دارد» توصیف کرد. به دین ترتیب سرمایه‌گذاری هنگفتی در ۱۹۰۱ از طرف داری به کار انداخته شد و در ۱۹۰۹ به شرکت نفت انگلیس و ایران منتقل شد و دولت انگلیس در ۱۹۱۴ در آن سهمیم گردید، با وجود دو جنگ جهانی و با وجود الغای قرارداد (مرادی، ۱۳۹۸، ص ۱۴۰) و ملی کردن صنعت نفت توسط دولت ایران، صاحب آنچنان منافع عظیمی شد. دولت آمریکا رضایت خود را از انعقاد قرارداد پنهان نمی‌کرد. رئیس جمهور آمریکا لازم دید که شخصاً نه تنها از شاه ایران بلکه از سفیر ایالات متحد آمریکا در تهران، لوی هندرسن و مشاور مخصوص نفت، هربرت هوورثشکر کند. (شوادران، ۱۳۵۴: ۱۶۵) دو سال پیش از تشکیل کنسرسیوم اظهارنظر جالبی درباره شرکت‌های تشکیل دهنده کنسرسیوم گفته شد: «خصیصه بارز صنعت جهانی نفت، موقعیت برتر هفت شرکت بین‌المللی است. این هفت شرکت که اکثر معادلات بین‌المللی نفت جهان را در دست دارند عبارتند از: ۵ شرکت آمریکایی - شرکت نفت استاندارد کالیفرنیا، شرکت نفت سوکونی و اکیوم، شرکت نفت خلیج، شرکت نفت تکزاس، - و دو شرکت انگلیسی و هلندی - شرکت نفت انگلیس و ایران با مسئولیت محدود و گروه رویال - داچ - شل.» کنترل صنعت نفت به دست این هفت شرکت از ذخایر نفتی تا تولید نفت، حمل و نقل، تصفیه و فروش بود. این هفت شرکت تصدی عملیات نفتی از استخراج تا فروش نفت را به عهده دارند. (شوادران، ۱۳۵۴: ۱۷۳)

«قرارداد کنسرسیوم قراردادی بود که می‌بایست واقعیت امتیاز را در زیر نقاب بیع پنهان می‌کرد. بنابراین هر جا که از حق‌الامتیاز Royalty صحبت بود، به جای آن، اصطلاح من‌درآوردی و بی‌ریشه‌ای چون «پرداخت مشخص» Stated Payment به کار می‌رفت و همچنین در متن فارسی در برابر Exclusiveright که معادل سر راست آن «حق انحصاری» است از تعبیر «حق مانع‌الغیر» استفاده می‌شد. ظاهر قرارداد، مالکیت ایران را بر دارایی‌های نفتی به رسمیت می‌شناخت، ولی این مالکیت بی‌محتوا بود و مالک، خود، حق تصرف در آن دارایی‌ها را نداشت. حق انحصاری استفاده از تمام تأسیسات برای تمام دوره قرارداد به کنسرسیوم واگذار شده بود. نفت در زیر زمین، یعنی در عالم غیب

مال ایران بود، ولی به سر چاه که می‌رسید و پا به عرصه ظهور می‌گذاشت به مالکیت کنسرسیوم درمی‌آمد.» (موحد، ۱۳۸۳: ۳۷۱) به این ترتیب شکل قرارداد ایران با کنسرسیوم بین‌المللی نفت نمونه امتیازنامه‌ای به نفع امپریالیست‌ها بود که به شدیدترین وجهی منافع ملی و استقلال ایران را زیر پا گذاشت و نشان‌دهنده بازگشت امپریالیست‌ها به مواضع سابق آنها در ایران بود، با این تفاوت که این بار شرکت‌های نفتی امریکایی نیز می‌توانستند با حیل‌های گوناگون به نفت جنوب ایران و بهره‌برداری از آن دست یابند. (ایوانف، ۱۳۵۶: ۱۸۲) در پایان باید گفت از نظر شرایط داخلی نیز قرارداد کنسرسیوم در یکی از مقاطع بسیار حساس تاریخ معاصر یعنی پس از ۲۸ مرداد منعقد گشت و نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل بخشیدن به مناسبات اقتصادی سیاسی ایران با جهان غرب در طول دو دهه آینده ایفا نمود. حتی آثار این قرارداد در بعد از انقلاب نیز در دعاوی ایران و آمریکا ادامه داشته است و برخی از مطالبات طرفین به استناد این قرارداد بوده است. (زحمتکش، ۱۳۹۳: ۱۵)

نتایج پژوهش

قرارداد کنسرسیوم، قراردادی استعماری بود که پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و بازگشت شاه در زمان نخست‌وزیری زاهدی به ایران تحمیل شد. زاهدی سیاست دولت پیشین را تغییر داد و موافقت کرد که رابطه سیاسی با بریتانیا و مذاکرات مربوط به نفت از سر گرفته شود. از سویی دولت‌های بریتانیا و آمریکا برای یافتن راه‌حلی جهت معضل نفت بودند و از سوی دیگر شرکت‌های بین‌المللی نفتی موجود در خاورمیانه می‌خواستند برنامه‌ریزی‌های تولیدی خود را با وضع جدید، یعنی بازگشت فرآورده‌های نفتی ایران به بازارهای جهانی تطبیق دهند. بدین روی در صدد انعقاد قراردادی برآمدند که مفاد آن مغایر با قانون ملی شدن صنعت نفت بود. مغایرت‌های مواد این قرارداد با قانون مجلس شورای ملی پس از ملی شدن صنعت نفت پرشش و چرایی نگارش این مقاله بود که در ماده واحده‌هایی به نام‌های ناحیه جغرافیایی قرارداد، اداره عملیات، مدت قرارداد، معافیت از مالیات، حاکمیت ایران، کاپیتولاسیون بررسی شد. قرارداد کنسرسیوم، روی کاغذ، ملی شدن صنعت نفت را تأیید کرد، ولی در عمل قدرت اقتصادی در دست شرکت‌های بزرگ نفتی خارجی باقی ماند و شرکت ملی نفت ایران عملیات تولید را به کنسرسیوم بین‌المللی واگذار کرد. بررسی اقتصادی ایران از دوران رضاشاه به بعد به خوبی نمایانگر آن است که ایران به سوی تک‌محصولی شدن پیش می‌رفته است اما نیاز مبرم انگلستان و آمریکا به منابع نفتی ایران سبب گردید تا با برنامه‌ای منسجم برای از میان بردن نهضت

ملی دست به کار شوند. همچنین قرارداد کنسرسیوم سبب وابستگی بیشتر اقتصادی و سیاسی ایران به غرب شد. از سوی دیگر استقلال ایران در عرصه قضایی و قانونی را زیر سؤال برد و در نهایت قراردادی نوشته شد که ایران حتی از لحاظ اقتصادی بهره کمی برد.

فهرست منابع و مطالعات

- احداوا، عمریه، منصوربخت، قباد، شگرف، کریم، مهاجرت کارگران ایرانی به جنوب قفقاز و وضعیت زندگی آن‌ها در آستانه سده بیستم میلادی، پژوهش‌های تاریخی دانشگاه سیستان و بلوچستان، دوره ۱۷، شماره ۳۲ - شماره پیاپی ۳۱، فروردین ۱۴۰۲، صص ۱-۲۲.
- امینی، علی رضا (۱۳۸۴) مسایل سیاسی اقتصادی نفت ایران، تهران: خط سوم.
- ایوانف، م. س (۱۳۵۶) تاریخ نوین ایران، ترجمه هوشنگ تیزابی و حسن قائم‌پناه، تهران: انتشارات حزب توده ایران.
- ذوقی، ایرج (۱۳۷۲) مسائل سیاسی - اقتصادی ایران، تهران: پاژنگ.
- رزاقی، ابراهیم (۱۳۵۸) قراردادهای نفتی یا اسناد خیانت، تهران: روزبهان.
- روحانی، فؤاد، (۱۳۵۲) تاریخ ملی شدن صنعت نفت ایران، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- روزنامه به سوی آینده (۱۳۳۲) شماره ۱۲۷ (سردبیر محمود ژندی)
- روشنفکر، محمد مهدی، معینی رودبالی، رضا، چرایی توجه مخالفان و موافقان نهضت ملی نفت به ایل بویراحمد، پژوهش‌های تاریخی دانشگاه سیستان و بلوچستان، دوره ۱۷، شماره ۳۳ - شماره پیاپی ۳۳، دی ۱۴۰۲، صص ۱۲۷-۱۴۸.
- زحمتکش، حسین (۱۳۹۳) قرارداد کنسرسیوم نفت ۱۳۳۳، تهران: رودگون.
- شوادران (۱۳۵۴) خاورمیانه نفت و قدرتهای بزرگ، ترجمه عبدالحسین شریفیان، تهران: شرکت سهامی
- شیخ‌نوری، محمدامیر (۱۳۸۶) تاریخ نفت در ایران و خاورمیانه، تهران: پیام نور.
- طلوعی، محمود (۱۳۷۱) بازی قدرت، جنگ نفت در خاورمیانه، تهران: نشر علم.
- علم، مصطفی (۱۳۷۱) نفت، قدرت و اصول، ترجمه غلامحسین صالحیار، تهران: اطلاعات.
- فرشادگهر، ناصر (۱۳۸۱) سیری در قراردادهای نفتی ایران، تهران: انتشارات پژوهشکده امور اقتصادی.
- فوران، جان (۱۳۷۷) مقاومت شکننده، ترجمه: احمد تدین، تهران، خدمات فرهنگی رسا.
- کاتوزیان، محمد علی (همایون) (۱۳۸۲) اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه: محمد رضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز.
- کتاب سفید (۱۳۴۴) تاریخچه و متن قراردادهای مربوط به نفت ایران، تهران: شرکت ملی نفت ایران.
- کتاب‌های جیبی.

- کمبریج (۱۳۹۰) تاریخ ایران دوره پهلوی از رضا شاه تا انقلاب اسلامی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات جامی.
- مجموعه کامل اسناد سری مربوط به رویدادها در روابط خارجی ایران با ایالت متحده و انگلیس در دوران نهضت ملی (۱۳۸۳) ترجمه و پژوهش: دکتر احمد علی رجایی و مهین سروری، تهران انتشارات قلم.
- مدنی، سیدجلال‌الدین (۱۳۸۰) تاریخ سیاسی معاصر ایران، ج ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مرادی، مسعود، تعامل و تقابل در روابط خارجی ایران و اتحادیه اروپا، پژوهش‌های تاریخی دانشگاه سیستان و بلوچستان، دوره ۱۳، شماره ۲۵ - شماره پیاپی ۲۵، مهر ۱۳۹۸، صص ۱۳۵-۱۵۴.
- معتقدی، ربابه، واکاوی تأثیر بحران رکود بزرگ جهانی ۱۹۲۹ م. بر قرارداد نفتی ۱۹۳۳ م. / ۱۳۱۲ ه.ش با تکیه بر روابط بین‌الملل و بررسی مدل نظریه علیه ملی‌گرایی روش‌شناختی، پژوهش‌های تاریخی دانشگاه سیستان و بلوچستان، دوره ۱۸، شماره ۳۴ - شماره پیاپی ۳۴، فروردین ۱۴۰۳، صص ۲۵۹-۲۸۳.
- مکی، حسین (۱۳۵۸) تاریخ بیست ساله ایران، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- موحد، محمدعلی (۱۳۸۳) خواب آشفته نفت، از کودتای ۲۸ مرداد تا سقوط زاهدی، تهران: کارنامه.
- نجاتی، غلامرضا (۱۳۸۴) تاریخ سیاسی بیست‌وپنج ساله ایران از کودتا تا انقلاب، تهران: رسا.